

ЗБИРАЧ ПОЛІСЬКИХ СКАРБІВ:
МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ НИКОНЧУК
(1937 – 2001)

У 2007 році виповнилося б сімдесят років відомому українському мовознавцю, засновникові поліської наукової діалектологічної школи, доктору філологічних наук, професору, заслуженому працівникові народної освіти України (1991) Миколі Васильовичу Никончукові.

Ім'я вченого М.Никончука органічно і заслужено вписане в літопис науки й освіти не тільки Поліського краю ХХ століття, але й України у цілому.

Кастальським джерелом всіх починань і звершень у житті М.Никончука були його рідний Листвин та Житомир, які взаємодоповнювали одне одного. Село Листвин надихав пам'яттю пращурів, материнською говіркою, любов'ю до предковичного, Житомир – дав путівку до світу науки, увів збирача і хранителя поліських скарбів у коло відомих діалектологів, де він власне й став тим Миколою Никончуком, якого знає вся мовознавча Славія.

Народився Микона Васильович Никончук 5 червня 1937 року чи не в самому серці Полісся, у селі Листвин Овруцького району Житомирської області. З часом до с. Листвин увійшли ще села Петраші та Ралівоничі. Никончуківський рід жив у Петрашах, саме в Петрашах, якщо бути точним, і народився майбутній професор. Мабуть, глибоко символічно, що гімн села „Листвин – родинне вогнище”, який щопонеділка виконують у Листвинській школі, створили брати Никончуки – Микола Васильович написав слова, а Олександр Васильович – музику.

Ця місцевість і сьогодні не може не приваблювати своєю первозданною незайманістю. Листвин знаходиться майже в центрі унікального природного творіння, яке дотепер дивує багатством і різноманіттям флори й фауни, ландшафту, корисних копалин, мінералів – славно відомого Словечанського

кряжу. Тут все напрочуд гармонійно поєднано: узвишся й кручі з чистими ключами, з яких починаються поліські тихоплинні річки; прадавні бори з кількасотлітніми хвоями й дубами з болотами й трясовинами. Кругом ліс. Сказати про поліщука, що він любить ліс – мабуть, не сказати нічого. Ліс для лісового мешканця був усім: годувальником, дахом над головою, зрештою, навіть вихователем. Чи не тому поліщуки жили й живуть в повній гармонії з природою: скільки брали від неї, стільки й повертали. Усе це вповні ще з дитинства усвідомив Микола Никончук. Пізніше, вже як професор, він розповідав нам, аспірантам, що не міг уявити, коли хтось говорив, що можна заблукати в лісі. Лісу не треба боятися, його треба любити й поважати. У лісі, на самоті, відчував він себе в повній гармонії і спокою, тут все напрочуд осмислено й розмірено, на відміну від „лісу” людей. З лісом завжди можна домовитись, а з людьми... Найстрашнішою природною стихією М.Никончук вважав натовп.

Листвин, крім природної довершеності, відомий на Овруччині ще й тим, що тут збереглася одна з небагатьох давніх церков, закрита але уціліла у часи радянсько-більшовицького лихоліття. Коли в повоєнні часи будівля храму знову відкрила двері прихожанам, у ній не було навіть церковної утварі. Священик попросив братів Никончуків, Івана й Миколу, зробити хрест для урочистої хресної ходи. Брат старанно виготовив хрест, а Микола його майстерно розмалював. Все це, зрозуміло, молоді комсомольці робили таємно вночі. Старенький дерев'яний хрест роботи братів Никончуків і нині служить Божій справі.

У 1954 році одержимий юнак-випускник приїхав до Житомира вивчати українську філологію. Зацікавлення лінгвістикою прийшло разом із питанням, яке поліський хлопчина поставив собі ще в школі: „Як в одному понятті „українська мова” могли об'єднуватися такі різні стихії – українська літературна мова та поліська говірка? Чому місцеві вчителі так багато вживають місцевих листвинських мовних ознак, а ті, що приїхали з південної України, розмовляють інакше?” Відповідями на ці питання у подальшому

стали десятки наукових статей, книг, атласів, кандидатська та докторська дисертації, що постали внаслідок титанічної, феноменальної працездатності Миколи Никончука.

З 1962 по 2001 рр. М.Никончук пройшов шлях від лаборанта до професора, завідувача кафедри української мови. Мабуть, не буде перебільшенням сказати, що кафедру як знаний і відомий український науковий осередок створив саме він. Не применшуючи заслуг попередників, завідувачів кафедрою – Г.Марченка, Т.Баймута, М.Богдана, все ж кафедра до М.Никончука, тобто до 1972 року, була не гіршою і не кращою від десятків подібних кафедр серед багатьох українських вишів і нічим особливим не виділялася. Микола Никончук на кафедру приніс академічність, науку, про яку не лише на кафедрі, але й у виші тоді ще говорили взагалі стиха. Зрештою, й наука, впроваджувана ще молодим дослідником, була не із шанованих не тільки в Житомирському педінституті, але й в Україні. Йдеться власне про діалектологію. З науковою діяльністю М.Никончука відбувся вихід житомирської лінгвістики далеко за межі Житомира. Кафедру української мови Житомирського педінституту помітили. Помітили не лише в Україні, але й у Білорусі та Росії. Помітили передовсім завдяки діалектологічним студіям молодого доцента Миколи Никончука.

Шлях у науку поліському дослідникові освятив відомий російський славіст Микита Толстой, про якого М.Никончук відгукувався завжди якнайтепліше. Знайомство з Микитою Іллічем відбулося під час однієї з діалектологічних експедиції на Берестейщині [1: 7 – 8]. Академік М.Толстой у подальшому став науковим керівником кандидатської та консультантом докторської дисертацій Миколи Никончука.

Вже в перших наукових спробах („До характеристики закритих голосних у середньополіському говорі” /1965/; „Рефлексація дієзності приголосних фонем в одному середньополіському мікро діалекті” /1966/) було чітко окреслене коло наукових зацікавлень – поліські говірки, які стали науковим кредом ученого впродовж всього життя. Проте переважили в

подальших студіях дослідження не звукової системи поліського наріччя, як видно з перших публікацій, а роботи з лексикології. Хоча в низці публікацій учений намагався висвітлити актуальні та дискусійні проблеми української фонології. Зокрема він послідовно обстоював тезу про відсутність у середньополіських говірках дифтонгів на місці *о, натомість убачав там звужений закритий вияв, який позначав \hat{o} ; полемізував із Т.Назаровою та А.Залеським щодо реалізації рефлексів колишніх *е та *ѣ у виявах на зразок *пйѣрни'к*, *пйѣч*, доводячи, що в таких позиціях звукосполюку $йѣ < *е$, *ѣ слід коментувати, як наслідок консонантизації давнього дифтонга, а не лише як результат диспалаталізації попереднього приголосного.

М.Никончук знаний в українській діалектології передовсім як ґрунтовний лексиколог. Переважна більшість наукового доробку вченого стосується вивчення – фіксації, аналізу – поліської лексики. Без перебільшення можна констатувати (а багато мовознавців-діалектологів саме так і вважають), що Микола Никончук – один із найпотужніших в українській діалектології дослідників-польовиків. Напевне, небагато в світовій практиці можна назвати діалектологів, котрі власноруч (і „власноніж”!) обстежили близько 500! поліських говірок, що охоплюють територію восьми областей тепер трьох країн – України, Білорусі та Росії. Пригадуємо, ми, молоді аспіранти, які готували лексичні атласи з мережею обстеження 150 населених пунктів цієї ж території, будучи в захваті від зібраного матеріалу десь із півночі Чернігівщини та показуючи після експедиції Метрові свій ужинок, іноді наражалися на суворе застереження: „У Грем’ячому так не говорять, Ви неуважно записали той чи інший рефлекс!” Пам’ять професора феноменально, надійно, до дрібних деталей закарбувала найтонші нюанси вимови поліщуків з різних регіонів.

Обидві дисертації вченого – кандидатська „Спроба порівняльного аналізу лексики трьох сіл Житомирського Полісся. На матеріалі лексики природи” (1969) та докторська „Правобережнополесские говоры в лингвогеографическом освещении” (1980) – були прихильно зустрінуті

науковою громадськістю не лише України, але й Радянського Союзу. Захист докторської дисертації не заспокоїв, навпаки – додав сил. Залишалася багатуша картотека поліської лексики, що укладалася десятиліттями. Викладачі кафедри та аспіранти добре пригадують численні ящики з картками, які були й на кафедрі та й у квартирі професора. На початку 80-х трапився трагікомічний епізод: з якихось причин кілька ящиків з картками (йдеться не про шухлядки, а картонні коробки з-під телевізорів) вщерть заповнених картками Микола Васильович виніс на певний час з квартири на поверхові сходи і поставив біля дверей. А у міських школах тривав місячник зі збору макулатури. Добросовісні піонери, певна річ, ці важенні ящики з макулатурою (?!!) помітили, підхопили і потягнули до пункту збирання в школі, за що отримали щиру подяку від піонервожатої. Можемо уявити стан ученого, який вранці не побачив свого багатства. „Оперативні” розшукові роботи разом зі студентами швидко встановили місце знаходження „макулатури”. Більшість карток вдалося віднайти, але ж чи не третина розтанула в горі макулатури, заховавши під товщею інших паперів, можливо, й ключі від українських чи слов’янських етимологій.

Багатющий зібраний матеріал тиснув, гнітив, мучив, не давав спати професорові. Але головною вже повстала проблема не збору, а власне, як його представити, подати науковій громадськості. Лінгвістичні словники, атласи не зовсім підходили тому, що будь-яке поліграфічне видання має обсяги – початок і кінець. Кінця зібраним В.Никончуком полісизмів видно не було. Понад дві тисячі лексичних карт важко втиснути у книгу, для близько мільйона карток, – скільки було б потрібно томів словника?!! До того ж у 80-ті роки діалектологічні видання не особливо були шановані в АН УРСР. Професор М.Никончук пропонує цілком оригінальне представлення своїх записів: не атлас і не словник. Матеріал у никончуківській редакції подано за тематичними групами в алфавітному порядку, додаючи при цьому точну локалізацію слова. Таких книг – збірників лексики – професор М.Никончук опублікував п’ять: „Матеріали до лексичного атласу української мови:

Правобережне Полісся” (1979), „Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся” (1985), „Ендемічна лексика Житомирщини. Методичні рекомендації для вчителів” (у співавторстві з О.Никончуком, 1989), „Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов” (у співавторстві з О.Никончуком, 1990), „Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов” (у співавторстві з О.Никончуком, 1990). Індекс покликань на ці видання вражав після опублікування і вражає дотепер. Жодна студія з лексикології, етимології, семантики, ономастики не лише в україністиці, але й у славістиці немислима без згаданих праць М.Никончука. Але це був лише початок. У подальших планах вченого було видання зведеного словника поліських говорів, лексичного атласу Правобережного Полісся, теоретичних монографій. Зрештою, ще в картотеці залишалися неопрацьовані матеріали з інших тематичних груп, крім тих, що побачили світ. Залишалися неопублікованими і кілька тисяч карт. Не всі плани, на жаль, вдалося здійснити. Робота над словником виявила значні складнощі при представленні словникових статей. Не було остаточно прийнято рішення, чи вводити до зведеного словника опубліковані регіональні, чи лише представляти матеріали зібраної картотеки. Проте прорив відбувся в іншому. У 1994 році сталася без перебільшення знакова подія в українській (можливо, й не тільки) лінгвогеографії. Опубліковано „Лексичний атлас правобережного Полісся”. До нього увійшло лише 200 карт (десята частина від усіх наявних), але охоплення матеріалу, мережа обстежених населених пунктів, рівень поліграфії піднесли це видання до найвартісніших протягом останніх десятиліть у діалектології взагалі.

Крім численних публікацій, викладацької діяльності, керівництва аспірантами, Микола Васильович Никончук був невідомим організатором науки. Під його безпосереднім керівництвом проведено XV (1983) та XVI (1990) Республіканські діалектологічні наради та Міжнародну нараду з проблем вивчення Полісся (1989).

Неодноразово професор у приватних розмовах повідомляв про намір написати велику монографію „Поліські етимології” і розпочав цю працю, але впродовж останніх років поетична муза, яка відкрилася вченому, дещо відсторонила наукову роботу. Одна за одною протягом 1991 – 2000 рр. виходять сім поетичних збірок поета М.Никончука: „Веселе весілля” (1991), „Зворини” (1992), „Незгаркамін” (1993), „Грезно” (1996), „Її величність жінка” (1999), „Тріумфальна арка” (2000), „Голгофа” (2000), які пишно репрезентують могутній творчий дар М.Никончука-поета.

Основним завданням майстер слова вважав – увести якомога більше полісизмів до літературного стилю. У передмові до першої поетичної збірки „Зворини” (1992) про це сказано так: „Через відсутність публікацій поліська лексика фактично не ввійшла до українського літературного стилю, хоча ніхто не міг відказати їй у праві нормалізаторської участі, рівному праву південного словництва, що реалізувалося століттями завдяки численним публікаціям фольклорних матеріалів, використанням його корифеями красного українського письменства та вченими. Автор просить у вдумливого читача поблажливості і розуміння його щирого бажання не „засмічувати” літературну мову діалектизмами, а перетикати полотно поетичного тексту самоцвітами поліських слів, щоби спіткання вигравало дорогими його серцю візерунками лісової сторони – зелених легенів України” [2: 3]. Справді, це завдання М.Никончук виконав гідно: десятки поліських перлин по-новому заграли в українській поезії, в українській літературі, в українській літературній мові. Наразі члени кафедри української мови, його учні, готують до видання словник поетичної мови Миколи Никончука, який яскраво засвідчує ще одну грань таланту і майстерності Метра – не лише глибоке знання рідного слова, але й вміле його використання, введення в мовний реєстр, збереження для нащадків. Цим теж прислужився Україні славетний син Полісся – Микола Васильович Никончук.

Справу Вчителя підхопили учні, які сьогодні, залишаючися вірними науковим заповітам Наставника, не лише продовжили вивчення поліських

говорів, але й значно розширили наукову проблематику студій. Аспіранти Миколи Васильовича: В.Куриленко, П.Романюк, І.Федоровська, В.Мойсієнко, Г.Доброльожа, В.Конобродська, Г.Гримашевич використовують у наукових студіях кращі традиції і настанови Вчителя.

Феномен М.Никончука вченого та поета неосяжний, його постать вже вписана золотими літерами в історію української науки і діалектології зокрема. Ще за життя мовознавця учнями на честь його 60-річчя було опубліковано збірник наукових праць „Велике лядо” (відповідальний редактор О.Никончук. Житомир, 1997) та перші дослідження про науковий доробок ученого [3: 90 – 93].

Сьогодні постала необхідність комплексного і ґрунтовного осмислення його спадщини, введення в науковий обіг неопублікованого доробку, увічнення пам'яті знаного мовознавця, над чим сьогодні активно працюють члени кафедри української мови, учні та друзі професора М.Никончука, які ніколи не зраджували свого вчителя, колегу, друга. Перші кроки вже зроблено: Північноукраїнському діалектологічному центру, котрий створено за ініціативи Миколи Никончука, першим головою якого він і був, рішенням Веукраїнського діалектологічного семінару, що відбувся в Житомирі у 2004 році, присвоєно його ім'я; за клопотанням кафедри української мови рішенням вченої ради університету в 2004 році М.Никончуку було присвоєно звання „Почесний професор університету” (посмертно); аспірантка М.Никончука, а сьогодні відомий український учений-етнолінгвіст, доцент В.Конобродська, продовжуючи справу свого вчителя, започаткувала Міжнародну школу-семінар з етнолінгвістики, яка зараз відома далеко за межами України; 5 червня 2007 року за ініціативи В.Конобродської та безпосередньої участі вихованців Миколи Васильовича на фасаді корпусу філологічного факультету ЖДУ імені Івана Франка відкрито меморіальну дошку з барельєфом ученого роботи заслуженого художника України В.Фещенка; до сімдесятиріччя вченого опубліковано збірник наукових праць „Поліські зворини” на його честь, у якому взяли участь учні М.Никончука,

провідні вітчизняні та закордонні лінгвісти (відповідальний редактор В.Мойсієнко. Житомир, 2007); в академічній серії „Мовознавці України” професором П.Гриценком видано науково-бібліографічний довідник „Професор Микола Васильович Никончук” (Київ, 2007); у рідному селі Листвин до 70-ти річчя професора М.Никончука односельці разом з кафедрою української мови ЖДУ імені Івана Франка провели науково-практичну конференцію „На батьківських стежках”.

1. Докладніше про це див.: Професор Микола Васильович Никончук / Упорядн. і автор вступної статті П.Ю. Гриценко. – К., 2007.
2. Микола Никончук. Від автора // Никончук М. Зборини. – Житомир, 1992.
3. Мойсієнко В. Микола Васильович Никончук // Волинь-Житомирщина. – № 1. – 1997; Мойсієнко В. Микола Васильович Никончук (1937 – 2001) // Відомі педагоги Житомирщини. – Житомир: Полісся, 2003. – С. 406-407.